

काठमाण्डौ, जि. प्र. का. द. न. ८४।०५४।५५

नेपाली लोकबाजा सङ्ग्रहालयको द्वैमासिक प्रकाशन

प्रधान सम्पादक

रामप्रसाद कँडेल

सम्पादक

नन्दा शर्मा

सल्लाहकार

कुवेर व. राउत क्षेत्री

मधुसूदन गिरी

चक्रपाणि शर्मा

चक्र खड्का

प्रेमदेव गिरी

आवरण/कम्प्युटर सेटिङ

विजय परियार

कार्यालय

नेपाली लोकबाजा सङ्ग्रहालय, महादेव वहाल त्रिपुरश्वर,
काठमाण्डौ

पो. ब. न. ४८२९

Email: lokbaja@gmail.com

Web. www.nepalmusicmuseum.org

नेपाली लोकबाजा

मानव सभ्यताको सुरूदेखि अहिलेसम्म विकसित हुँदै आएका नेपाली मौलिक सबै जात-जाति र जनजाति, भाषाभाषीहरूमा जन्मनु पूर्वदेखि मृत्यु पर्यन्त आयोजना गरिने विभिन्न रीति-थिति र साँस्कृतिक चाड पर्वहरूमा बजाइने आ-आफ्ना जातीय इतिहास बोकेका, सबै जनको रोम प्रतिरोममा व्याप्त, दुःखसुखका साथीनै नेपाली लोक जीवनको मूल प्रवाह हो । अनेकौं ताल, बोल र स्वरहरू निकालेर मौलिक सीप सम्पदाका धनी पुर्खाहरूले आफ्नो समुदाय र आसपासका प्राकृतिक, खनिज पदार्थहरूबाट आफ्नै लोक प्रविधिद्वारा सृजित, नेपाली चैतन्य आत्मा झल्कने पुस्तौं पुस्तादेखि सजिलै सिक्दै सिकाउँदै आएका सुमधुर सङ्गीत निस्कने विविध आकार प्रकारका साधनहरू नै नेपाली लोकबाजा हुन् ।

— रामप्रसाद कंडेल

मित्रको डायरी

-मास्टर मित्रसेन

मास्टर मित्रसेनको जीवन भांकी

जनम : २६ डिसेम्बर, १८६५(भागसूमा)

बाबाको नाम : मनवीर सेन थापा (रिटायर्ड हवलदार) १११
गोरखा रेजिमेन्ट

आमाको नाम : राधा

घरको आर्थिक अवस्था : असल (बाबा एम. ई. एस. मा
ठेकादार) चार जना सन्तानहरु मध्ये तीन जना दिदीहरु
विवाहित

शिक्षा : आठौं श्रेणी सम्म (माध्यम उर्दू)

विशेष रुचि : गाउनु-बजाउनु अनि पाठ-पूजा

विवाह : सन् १९११ मा (उमेर १६ वर्ष)

१९१२ मा बाबा र-बाजेको पल्टन (पहिला गोरखा) मा
सिगनलमा भर्ती पल्टनको चाड्बाड् होरी-दशैंताक गान-बजान
गरी खूब रमाइलो पारी दिने; कवाज-परेड माफ ; संगीत
साधनामा संलग्न प्रथम विश्व-युद्धको बेला मिडर-ईस्ट अनि
यूरोपका देशहरुमा जानु पर्‍यो । दिन्हु भीषण रक्तपातका
मार्मिक दृश्यहरुको साक्षात्कार । भावुक हृदयमा घात-
प्रतिघात; संगीत साधना अस्त-व्यस्त भयो ।

युद्ध उपरान्त भारतमा फर्की आएपछि सन् १९१८ मा भनि स्वेच्छाले पल्टन बाट अवकाश लिनु भयो उमेर (२३ वर्ष) त्यस पछि आफ्नै पल्टनको कान्टीनमा साभमीमा कारोबार; बाबाको मृत्यु भई सकेको थियो, आमाले घर-पसल थाम्नु पऱ्यो ।

ध्यान-प्राण संगीत-साधनातर्फ । राती बाह्र-एक बजे सम्म संगीत-महफिलमा लाग्नु भयो । सालै पिच्छै केही साताका लागि शास्त्रीय संगीतको अध्ययन गर्न अनि उच्चकोटिका नाटकहरु हेर्न-सिक्न भनी अमृतसर र लाहौर जानु हुन्थ्यो ।

उहिलेदेखिनै भागसूको पल्टनले पनि उहांलाई हेर्न-सुन्न रहर गरे । भागसू समेत बकलोह, एबटाबादबाट अनि देहरादूनका पल्टनहरुबाट बोलाहट हुन थाल्यो ।

सन् १९२२-२३ मा केही-केही महिनाको अन्तरालमा धर्मपत्नी समेत दुई छोरी अनि एकमात्र छोरोको मृत्यु । यी मृत्युका घटनाहरुले भक्ति-वैराम्यतर्फ मन तानिदै गयो । जोगी पो बनी निस्क हाल्छन् कि भन्ने चिन्ता इष्ट-मित्रलाई भयो । आखिर दिदी-भेनाको प्रयास र आग्रहले सन् १९२५ मा दोस्रो विवाह

लाजवन्ती थापासंग भयो । उमेर ३० वर्ष थियो ।

‘धनभन्दा नाम ठूलो’ विचार गरी कान्टीनको कारोबार छोडेर सन् १९२६ मा ‘हिमालयान थियेट्रिकल कम्पनी’ को स्थापना गर्नु भयो । हिमालयान थियेट्रिकल कम्पनी द्वारा आयोजित नाटकहरु मध्ये (हिन्दी-उर्दूमा) विल्वमंगल, बादशाह टावर, दर्दे जिगर, नूर कि पुतली, मशरकी सूर वीर अभिमन्यु आदि धर्मशाला, कांगडा, पालमपुर, शाहपुर, पठानकोट, बटाला आदि

स्थानहरुमा लगतार दुई वर्षसम्म देखाई ठूलो नाम-यश प्राप्त गर्नु भयो । लाहोर सनातन-धर्म प्रतिनिधि सभाद्वारा “मास्टरज्यू, तपाईं सभामा शामिल भएर पंजाब भरीमा धर्म-प्रचार गरी दिनुहोस् न” भनी अनुरोध गरियो। अतः सन् १९२८ देखि १९३१ सम्म प्रचारकको रूपमा कार्य। साज-संगीतमा माहिर, मीठो-चर्को भरिएको आवाज, व्याख्यान कथा वाचन कलामा निपुणताले अत्यन्तै जन-प्रिय । ठूलो नाम प्राप्ति। यसै दौरानमा भ्रमण गर्दा ठाउँठाउँमा गोरखाली आईमाईहरुको दुर्दशा देखेर मन भित्र जातीय स्वाभिमान जागृत भयो । घर फर्की आएपछि सन् १९३२ मा केही नाटकहरु (परिवर्तन, वीर अपभ्रमन्त्यु, यहूदी की बेटी आदि) हिन्दोस्थानी भाषामा नै तयार पारेर एक वर्ष भरी देखाउदै गर्नु भयो । उमेर ३७ वर्ष पुगी सकेको थियो ।

अब उपरान्त नमरुन्जेल सम्म जाति सेवा गर्छु भनी सन् १९३३ मा आट गर्नु भयो;परिवारको निर्वाहको लागि गाउँमा नै एउटा नयां दोकान खोल्नु भयो । सन् १९३३ देखि आजीवन दौरा-सुरुवाल नै पहिर्नु भयो। मातृ-भाषा साहित्यको अध्ययन साथै नेपालीमा केही भजन गीत लेख्न थाल्नु भयो ।

सन् १९३३,३४ र ३५ मा शिलांग, दार्जिलिंग, गोरखपुर, देहरादून, एबटाबाद, तानसिंग, रिडि, पाल्पा, गुल्मी, पोखरा, बागमुंग, लमजुंग, गोरखा, नुवाकोट, धारीवाल, बकलोह, भागसू, आदिको भ्रमण-अध्ययन एवं प्रचार;सहयोगीहरु मध्ये बहादुरसिंह बराल, सेनावीर ठाकुर, दलीपसिंह गुरुंग, गिरधारी बिष्ट । सन् १९३६ (उमेर ४१ वर्ष) मा पसुपतिनाथ-तिर्थयात्रा ।

काठमाण्डौमा राजा-प्रजा, कवि-कलाकार-बुद्धिजीवि सबैले मास्टरज्यूको गायन-संगीतको कदर-प्रशंसा गरे; ठूलो मान सम्मान दिए। यसै वर्षदेखि ड्रामा अनि नेपाली गीत-भजनको ग्रामोफोन रेकार्डहरु धमाधम निस्कन थाले ।

सन् १९३७ देखि १९३९ सम्म भारत भरीमा पल्टन-पल्टन र ठाठाठाठा डुलेर गीत-संगीत-नाटक कार्यक्रम साथै ग्रामोफोन रेकार्डको बिक्री । समस्त गोरखाली जगतमा ठूलो नाम। उमेर ४४ वर्ष ।

विश्व-व्यापी युद्धले दोकानको कामना घाटामाथि घाटा पर्दै गयो । युद्धको वातावरणमा गीत-संगीत-नाटक सबै सेलाउन थाल्यो; रेकार्डिगको कार्यलाई पनि स्थगित गर्न करै लाम्यो । अन्त सन् १९४० को श्रावण मासदेखि मास्टरन्यू बिरामी हुनु भयो ।

बिरामी अवस्थामा पनि उहांले जीवन-संघर्ष जारी राख्नु भयो । जिउले सकीनसकी नेपालीमा भजन-गीत-कथा-निबन्ध नाटकहरु धमाधम लेख्दै जानु भयो । १३ जुलाई, १९४४ का दिन भागसूमा 'गोरखा सतसंग प्रचारिणी सभा' का गठन गरियो । यस सभामा मास्टरज्यूले यो नवगठित सभाका निमित्त आफ्नो शेष जीवन समर्पित गर्ने प्रतिज्ञा लिनु भयो (संयोगले आचार्य भानुभक्तको जन्मदिनैमा उहाँको यो पवित्र प्रतिज्ञा) ।

यो अन्तिम प्रतिज्ञालाई मास्टरज्यूले कसरी निभाउनु भयो,

यसको वर्णन मित्रको डायरी १३-७-१९४४-९-४-१९४६ मा गरिएको छ । ९ अप्रैल, १९४६ रामनवमीको शुभ दिन, जन्मभूमि भागसूमा फर्की आएपछि, मास्टरज्यूको जीवन-यात्रा पूरा भयो । उमेर ५० वर्ष, ३ महीना, १२ दिन । उहांको निधनको बेला घरमा आमा (८६ वर्ष), धर्मपत्नी (४० वर्ष), छोरा दिग्विजय सेन (२० वर्ष) हुनुहुन्थ्यो ।

संकलनकर्ता :

मगन “पथिक”

खण्ड एक - मित्रको डायरी

मास्टर मित्रसेन

मित्रको डायरी

(१३ जुलाई १९४४ देखि ९ अप्रैल १९४६ सम्म) आफ्नो जीवनको धेरैजसो भाग देसी वा गोरखाली जनताको सेवामा बिताएपछि १३ जुलाई १९४४ को दिन दाङ्गी गाउँ, धर्मशाला (भागसू) जिल्ला कांगडामा मैले आफ्नो बांकी जीवन “गोर्खा सतसंग प्रचारिणी सभा” लाई समर्पित गर्ने फैसला गरें। यो सभाको स्थापना पनि आजै त्यहाँ गरियो। सभाका प्रमुख कार्यकर्ताहरु मध्ये कप्तान बहादुरसिंह बराल, मास्टर नत्थुराम बी. ए बी. टी., पेंशनर जमादार रामकृष्ण, थानेदार दुर्गासिंह, पेंशनर सुबेदार दयारामज्यू बैठकमा उपस्थित हुनु हुन्थ्यो ।

प्रतिज्ञा त भयो तर केटाकेटीले गरेको कुरा भैं पो हुने कि भन्ने डर पनि मनमा उत्पन्न भयो। एकापट्टि परिवारको निर्वाह र अर्कोपट्टि समाज सेवाको उत्कट अभिलाषाले मन विचलित हुन थाल्यो। तर परमात्मामा मेरो अटल विश्वास रहेको हुँदा र निस्वार्थ भावनाले समाजको सेवा गर्ने दृढ अठोटले गर्दा के खाउला, के लाउला भन्ने चिन्तालाई परित्याग गरी म समाज सेवाको सत्य मार्ग तर्फ नै लागे। सभाका कार्यकर्ता भला आदमीहरुलाई पनि यही नै चिन्ता रहेको रहेछ । अघि अघि पनि धर्म-प्रचारको काम गर्दै रहन्थे तर त्यस बेला त केही न केही आमदनीको बाटो राखेकै थिए। एक सानो पसल (दोकान) गाउँ तोतारानी (भागसू) मा उहिले बाबुकै पालोदेखि चलाउँथे र निर्वाह राम्रै गरी भएकै थियो । तर आजभोलिको विश्व-व्यापी युद्धले गर्दा रेलवेले माल बुक नगर्ने, खोजेको माल बेलामा नपाइने, कहिले कतै अलिकति माल पाएतापनि साह्रै महंगो पाइने, सरकारले भने यस दर भन्दा बढ्ता दाम कसैले लिनेछैन भनि धेरै चीजको दर भाउ बांधी दिएको, आफूलाई-

चाहिं त्यो भाउमा न पुग्ने । साह्रै अफ्ठ्यारो पर्न गयो अन्त
पसलको काम बन्द गर्न बाध्य भए ।

कसैसंग केही नलिई आफ्नो भिन्दै सात्विक कमाई गरी
परिवार-निर्वाह गर्ने अनि बांचेको समयमा जनताको सेवा गर्ने
मेरो विचार ! तर यस विचारलाई पूरान हुन दिने एउटा अर्को
कारण पनि थियो-म सन् १९४० को श्रावन मासदेखि रोग
ग्रस्त भएको बल्ल-बल्ल यस साल (सन् १९४४) मा बिमारीले
अलिकति छाड्को छा तर पूर्ण रोग नाश नहुनाले शरीर साह्रै
निर्बल छा कुनै प्रकारको सात्विक कमाई गर्न सक्ने बल
शरीरमा छैन। अतः सभाको निर्णय-अनुसार समाजकैमाथि
परिवारको भार थोपी, नाममात्रको, ढांट स्वयंसेवक हुन स्वीकार
गरें । छीःछीःकति नसुहाउंदो कुरा गर्दैछु-कति ठूलो आत्मघात
म गर्दैछु । यस्तो आत्मग्लानि लिएर मैले सभाको कारवाही
बहीमा हस्ताक्षर गरी दिए ।

सभाको तर्फबाट मलाई सर्वप्रथम नौतुना गएर प्रचार गर्नु भन्ने
हुकुम भयो । आदेश पाउनासाथ घरादिको बन्दोबस्त मिलाई
परिवारसहित नौतुना जान तयार भए। घर अनि दोकान दुबै २२
रुपियां मासिक किरायामा दिए; त्यस किरायाबाट १५० रुपियां
लिएं, डेढ सय जति रुपियां मैले ऋण पनि तिर्नु थियो । अतः
बाटो खर्च पुग्दैन कि भनी मैले १८ जुलाईमा एक पत्र कप्तान
साहेब बहादुर सिंह बरालज्यूका हजूरमा पठाए । पुगनपुग
बाटोखर्चका लागि १०० रुपियांको सहायता गर्नुहोस् । आज
थियो कप्तान साहेबले अवश्य रुपियां पठाई दिनु हुनेछ तर
२८-७-४४ को दुई बजेसम्म बाटो हेर्दापनि रुपियां आईपुगेन।
मनमा अनेक कुराहरु खेल्न थाल्यो । मैले भने १-८-४४ देखि

घर अर्कैलाई किरायामा दिईसकेको; पहिला अगस्तको बिहानै घर अवश्य छोड्नु थियो । तर बाटो खर्चलाई कसो गरु? ऋण नदिउं भनेपनि न हुने । ऋण दिउं भने बाटो खर्च नपुग्ने ।

केकति-कारणले कप्तान साहेबले रुपियां पठाउनु भएन? उहाले त वचन दिनु भएको थियो - जहिलेसम्म सतसंग प्रचारिणी सभामा धन एकत्र भएको छैन, म पूरा गरुंला । उनकै आशा भरोसामा मैले यो कार्यभार उठाउने निश्चय गरेको थिएँ; किनभने आज १५-२० वर्ष देखि ठाउंठाउं गोरखाली संसारमा प्रचार गरी हिंद्दा, अन्तरआत्माको हित चिताउने अनि जातिका लागि तन-मन-धन सबै अर्पण गरी मर्तव्य क्षेत्रमा हामफाल्ने जाति-प्रेमीहरु मैले कप्तान साहेब बहादुरसिंह बराललाई भेटाएको थिएँ ।

तर २८-७-४४ सम्म पनि न कोहि पत्र आयो न रुपियां । के कप्तान साहबले आफ्नो विचार अर्कै गर्नु भएर होकि ? तुरन्तै एउटा एक्सप्रेस तार २८ जुलाईको तीन बजेमा धर्मशाला छाउनीको तारघरबाट पठाएँ, “पहिला अगस्तमा हिंडने विचार छ हजुरको के आज्ञा छ” । जस्को उत्तर २९-७-४४ को तीनबजेमा “हुन्छ आउ” भन्ने तार द्वारा पाएँ । त्यो तार नपाउंदा सम्म त अब अधिकै भैं स्वतन्त्र प्रचार गर्नु पर्यो भनि ठाउठाउाको प्रोग्राम बनाउंदै थिएँ। सो तार हात पर्दा मन ढुक्क भयो; प्रोग्राम त नौतुनेको भयो, तर खर्चको कसो गर्ने ?

साहुको ऋणपछि तिरुंला भन्ने निश्चय गरी १ अगस्तको बिहान साढे आठ बजेको डाकमोटरमा पानीले भिजदै घर छाडी हिंड्यौ । गगल-शाहपुर-कोटला सबै ठाउं पानी झमाझम् पर्दै थियो । मोटरको छानामा राखेको सामानमाथि तिरपाल ओढाइएको

थियो । तर पूरा नछोपियेको हुनाले असबाब सब भिजी सकेको थियो; भाल्ली भत्रे ठाउंबाट कोटलासम्म त भन्न मोटर पांच माइल प्रति घन्टाको हिसाबले हिंड्न लाग्यो । ठाउंठाउंमा पहिरो गएर सड्कै थुन्लिएको, डा डांडाहरुका खोल्चा-खोल्चीको भल जम्मै सड्कको माभमा बगीरहेको थियो; मानो सड्क के थियो? एक खासा ठूलो खोला भैं थियो । जसोतसो गरी चक्की नदी पारी भयौं; बल्ल पानी पनि थामियो । भन्डै दुईबजे तिर हामीहरु पठानकोटको रेल स्टेशन नेर आई पुग्यौं । रेलैको बाटो जाउ भनि मैले स्टेशनैमा असबाब उतार्न लगाएं ।

हत्तपत्त टिकेट बाबुकोमा गएर टिकट दिने मांगें । टिकट दिने समय भएको छैन भनि भन्यो । तर दुनियां लोभी छन्, दुईचार पैसा अफठ्यारो परेका परदेसीबाट फुत्काउनका लागि पनि अहिले समय भएको छैन भनि भन्दछन् ।

सो कुरा विचार गरी तिनीहरुलाई पान-फुलका लागि भिन्दै भेटी चढाएं र बल्ल चार टिकेट पठानकोटदेखि गोरखपुर सम्मको ८३ रुपियां १२ आना खर्च गरी इन्टर किलारको लिएं । थर्ड किलासको टिकेट लिएर म जस्तो रोगीले सफर गर्नु आजभोलि साह्रै कठिन छ । भित्र ठाउं नपाएर भुंडिएर मुसाफिरहरु सफर गर्छन । रेलमा ठाउं न पाएर तीन चार दिन सम्म स्टेशनमा मानिसहरु थुप्रिएका देखिए । माराकुटी घुचेटा-घुचेटमा निर्बल मानिस कसरी सफर गर्न सक्छ ? भएन भनेर संगमा मेरी स्त्री अनि ८५ वर्ष पुगेकी वृद्धा महातारी पनि हुनु हुन्थ्यो ।

हूल त आजभोलि सबै किलासमा हुन्छ तर इन्टर किलासमा पढेलेखेका भला आदमीहरुनै धेरै हुन्छन्, अलि मारकूट घुचेटा-

घुचेट हुन्दैन । बस्ने ठाउं नपाएपनि उभिने ठाउं त अवश्य पाइन्छ । यस्तो विचार गरी इन्टर किलासको टिकेट लिन करै लाग्यो । टिकेट लिएर माल बुक गराउन भनि गएं । त्यहा पनि बाबुले आलेटाले कुरा गर्न थाल्यो । यसले खोजेकै हो भन्ने ठानी त्यसलाई पनि भेटी चढाएं । भेटी पाउना साथै झट्टै माल जोखजाखपारी बिल्टी काटी हातमा थमायो । जम्मै कुरा ठीकठाक पार्दा मलाई पांच रुपियां बेसि खर्च गर्नु पर्यो ।

यता-उता सोधपूछ गर्दा थाहा भयो कि एक डब्बा (कोच) तीन बजेमा पठानकोटबाट अमृतसर जान्छ, पाच बजे अमृतसर पुग्छ र सात बजेर चालीस मिनटमा अर्को रेल 'अमृतसर-हावडा मेल' छुट्छ । तर त्यसमा साह्रै हुल हुन्छ ।

हुल भएपनि जसोतसो यसै डब्बामा जाउा भन्ने निश्चय भयो । डब्बा आई पुग्यो । कस्तो हुल थियो, मलाई यहा वर्णन गर्न पनि गाह्रै छ । एक खासा मल्ल युद्ध मच्चियो; वृद्ध महतारीलाई लिईकन त्यस घचारोमा कसरी पसौं, म आफै कमजोर । कोही भित्रबाट बाहिर भर्ने, काही बाहिरबाट भित्र चढ्न खोज्ने; रेल डब्बाको ढोकामा ठ्याम्मै बुजो लागे जस्तो भयो । न बाहिरको भित्र पस्न सक्ने न भित्रको बाहिर आउन सक्ने; यस्तै संघर्षमा हामी पनि जुभदै थियौं । यत्तिकैमा एउटा पुलिसको सिपाही आएर ढोकामा उभियो र पहिले भित्रका मुसाफिरहरुलाई बाहिर उतारेर, बाहिरकालाई भित्र चढायो । त्यस्ता गर्नाले घचारो भएतापनि मानिसहरुले ठाउा पाई हाले । रेलगाडी पांच बजे अमृतसर पुग्यो । वहां फेरी उस्तै धक्कापेल शुरु भयो । त्यस घचारोमा च्यापिएर प्राण निस्कन्छ क्यारे भने भैं भयो ।

बुढी माऊलाई जोगाउनु कठिन पर्यो । बलिया मानिसहरु त

टाउको-टाउकोमा टेक्ने भैं गरी फाल काट्न लागे । न ओर्लिन सक्ने न आफ्नो ठाउँमा फर्कन सक्ने । बल्लबल्ल फर्कने बाटो पाएर आफ्नै ठाउँमा गएर बस्यौं । आठ-दस मिनेट पछि घचारो अलि कम्ति भयो र घचेट-घचांट पारेर बाहिर निस्क्यौं । पहिले हाम्रो सल्लाह थियो; लुक्सरसम्म यसै गाडी (कलकत्ता मेल) मा गएर त्यहांदेखि हरिद्वार जाऊ ; आमालाई संगमा ल्याउने मुख्य कारण पनि दुई-चार तीर्थ घुमाइदिउं भन्ने थियो । तर त्यस घचारोले गर्दा आमाको मन फेरियो । भयो, पछि फर्कदा सुविस्ता पर्यो भने हरिद्वार स्नान गरुंला, अहिले चाहि सोभै जाउं, काशी जान पाइयो भने हरिद्वारको महात्म्य पनि भई हाल्छ । अन्त यही निर्णय भयो र सोभै लखनौ उत्रियौं । राती दस बजे गोरखपुरको गाडीमा चढी ३ तारीखको बिहान सात बजे गोरखपुर पुग्यौं ।

कप्तान बराल साहेबको दर्शन भयो अनि थाहा भयो कि उहांले १४-७-४४ मा एक सय रुमियां मनि आर्डर गरेर मठाई दिनु भएको रहेछ । तर कुन्नि के कारण पर्यो पैसा चाहिं मेरो हात परेन । माल असबाब नआईपुगेको हुनाले तीन दिन कप्तान साहब कै पाहुना भएर बस्यौं । ५ तारीख साभको गाडीमा बसि राती डेढ दुई बजे नौतुना पुग्यौं । कप्तान कालू कहां हाम्रो डेराको बन्दोबस्त रहेछ । सो त्यहां पुगि रात बितायौं । बिहान भयो; सुबेदार साहेब गिरधारी बिष्ट, जो त्यहां एसिस्टेन्ट रैकर्टिंग अफिसरको काम गर्दै हुनुहुन्थ्यो आउनु भयो अनि उहांले राशन पानी इत्यादिको बरबन्दोबस्त मिलाई दिनु भयो ।

१० अगस्त १९४४ (शुक्रवार) मा सतसंगको पहिलो कार्यक्रम नौतुनामा राखियो । ११ अगस्त (शुक्रवार) कृष्ण-जन्माष्टमीको उत्सवमा भाग लिनका लागि निम्त्याइएको हुनाले म र मेरो छोरो विजयसेन कुंडाघाट (गोरखपुर) मा गयौं । राती नौ

बजेदेखि साढे बारह बजेसम्म काली मन्दिरमा धूमधाम संगले कथा-वार्ता-भजन-गायन गर्ने अवसर पायौं । बिहानैको गाडीमा नौतुना फर्कने बिचार थियो । तर, कुंडाघाटका जनता मानेनन् । १२ अगस्तको दिन दुई बजेदेखि साढे चार बजेसम्म स्कूल भवनमा अनि सांझ सात बजेदेखि नौ बजेसम्म हेडक्लर्क जमादार साहेबको घरमा सतसंग प्रचारको कार्यक्रम साज-संगीतको साथमा सम्पन्न गरियो । १३ अगस्त (आइतवार)मा पनि यस्तै प्रकारको प्रोग्राम दिन भरी चलिनै रह्यो । मेरो भने आंगको लुगा पसीनाले डुंगडुंगतै गन्हाउन थाल्यो । कुंडाघाटका गोरखाली जनताले पचास रुपियां सतसंग प्रचारिणी सभालाई दान गरे । १४ अगस्तको बिहानै रेलगाडीमा बसी डेढ बजे दिउंसो नौतुना फिर्ता पुग्यौं । अति बिसंचो हुनाले दुई दिन आराम गरी १६ अगस्त देखि फेरि सतसंग प्रचार कार्यक्रम नियमित पाराले शुरू भयो । हर आइतबार अनि बिहिबारामा बिहान आठ बजे देखि दस बजेसम्म सतसंग (ढोगभेट) प्रोग्राम हुन्थो , बांकी दिनको प्रचार कार्यक्रम बेलुकी पांच बजेदेखि सात-साढे सात बजेसम्म हुन्थ्यो ।

अब नौतुनाको अलिकति परिचय दिनु जरुरी सम्भन्धु विषेशगरी पश्चिम खंडको गोरखाली लाहुरे अनि पैन्शनेहरुको पहाड् आउने जाने एउटा ठूलो गौंडा नौतुना हो । हामीले यसलाई 'नौतुना' भन्छौ; यो अंग्रेजी राज्य भित्र यौटा सानो शहरको रुपमा छ । त्यहां रेलको आखिरी स्टेशन छ । नौतुनाबाट भन्डै नौ कोस टाढामा बटोली भन्ने यौटा नगर पहाड्को घ्यांचमा तिन्हुं खोलाको छेउंमा बसेको छ । त्यहांबाट अंग्रेजी राज्य सकिएर नेपाल राज्य शुरू हुन्छ । हुनत नौतुना अंग्रेजी राज्यमा छ तर अंग्रेजीले जस्तो अरु ठाउंमा बन्दोबस्त मिलाएर राखेको छ, त्यस्तो बन्दोबस्त नौतुनामा मिलाएको भैं बभिएन । यहां लाखौं रुपियांको व्यापार हुन्छ । धनीधनी मारवाडी सेठहरु यहां व्यापार गर्दछन, नगर पनि ठुलै छ, तर

कोही अड्डा अदालत अथवा थाना पुलिस यहांछैन । सिरिफ दुई तीन जना पुलीसे सिपाही बस्दछन् । यो नौतुन शासक नभएको प्रदेश जस्तो छ । जसलाई जे मन पर्यो उही गर्दैछन् । केही दरभाउ निश्चित छैन । एक रुपियांको माल छ सात रुपियांको दरमा लाटोसुधो लाहुरेहरुलाई बिक्री गरेका छने । दोकानदार (पसलेहरु) यति अहंकारी ठूला भएका छन कि सितिमिति बाहिरका मानिसहरु साग कुराकानी पनि गर्न मन पराउदैनन् । लाहुरेहरुलाई मात्र आउनुहोस्, बसनुहोस् भनि फस्ल्यांग-फुस्लुंग पारि अनीतिको कमाईले आफ्नो ढुकुटी भर्दैछन्: कसैको डर रक्तीभर छैन । यहां न सरकारको डर न परमात्माको भयो । यस्ता आफूपन्थे नास्तिक, सून-चांदीका पुजारीहरु मात्र नौतुनामा देखियो ।

अन्दाजी एक सय घर गोरखालीहरु होटल खोली भट्टी थापी बसेका छन् । यिनीहरुले देशतर्फ जाने अनि छुट्टी पेन्शनमा पहाडतिर फर्कने गोरखालीहरुलाई भातरोटी पकाएर खाउँछन् । परदेशीलाई भात पकाएर खुवाउनु अनि मुनासिब दाम लिनु असल कुरा हो; धर्मको धर्म हुने अनि धनको धन पाइहाल्ने । तर यहां अर्कै जंगली चाल देखियो । हरेक भट्टीमा डम्फू-मादल साथै तरुनी आईमाईहरुको चङ्क-भङ्क छ । उनैका हातबाट रक्शी खुवाई लाहुरेहरुलाई जोशमा ल्याउँछन्, अनेक प्रकारको छांट भिकी मखौल ठट्टा गर्दै गीतमा ताना भांसा मार्दै मनलाई विषय वासना तिर तान्छन. र एकै रातमा एक एक लाहुरेबाट काफी ज्यादा रुपियां फुत्काउँछन. । प्रत्येक भट्टीमा दस पन्द्रह लाहुरेहरु त कम से कम बसेकै भेट्छछौं । यस हिसाबले एक मामूली भन्दा मामूली भट्टी वालाले एक रातमा कम्ती भनेको तीन सय जति रुपियां लाहुरेहरुबाट खसाल्छन् । ओहो कस्तो अनीति, कस्तो अधर्म सय ठाउँमा चलेको छ ।

२४ अगस्त १९४४ को राती साह्रै, गर्मी हुनाले म राम्ररी निदाउन पाइन; अढाई बजे रातदेखिन हरेक होटलवालाले

आफ्-आफ्ना भोलामा पांच छ-बोतल हाली हातमा टार्च बत्ती वा लालटीन लिएर गल्यांग-गुलुंग कुरा गर्दै बिहानसम्म रक्सी ओसारेको नजारा मैले कहिले पनि भुल्ने छैन । रातभरी भट्टी-भट्टीमा मादल बज्दै थियो । बिहान पख मोटरभित्र लाहुरेहरु अटाई-नअटाई अनि छानामाथी पन्द्रह-बीस जना बसेका थिए । मालबोक्ने लारीले पनि लाहुरेहरुलाई धमाधम ओसादै थियो । विश्वयुद्धको बेला आजभोली लाहुरेहरुको ओहोर-दोहोर खुबै तेज भएको छ । रोजै इस्पेशल गाडीले पांच सात सय गोरखाली जवानलाई गोरखपुर पुर्याउने अनि त्यहांबाट ठाउँ-ठाउँ पल्टनहरुमा लैजाने गर्दैछ । लाहुरेहरुका पासमा रुपियां पैसाको कमी छैन । हजार-बारह सय त जाबो यौटा मामूली सिपाहीले छुट्टीमा जांदा बोकेकै हुन्छ । कति तरुनीहरु त मोटर अड्डासम्म लाहुरेहरुका पछिपछि गई, कसैको लाज नमानी लाहुरेहरु संग हाथ हाली चल्दछन अनि पाच दस फुत्काएर ल्याउछन । कति आईमाईले राती बिचेत भएका लाहुरेहरुका जम्मै रुपियां भिकेर लुकाई दिन्छन् र ती बरा घरमा पनि नगई त्यहाबाट छाउनीतिर रिउँ फर्कन्छन् । बटौलीतिर त कति लाहुरेहरुलाई भट्टीवालाले लूटपीट गरी प्राण समेत हरेर राती जंगलमा फालेर आउंछन भन्छन् । यस विषयमा कुनै नौतुना निवासी भला आदमीसंग कुरा गर्‍यो भने यस्ता-यस्ता डरलाग्दो कुराहरु सुनाउछन कि यो आंग त्यसै जिरिंग भएर आउंछ ।

हामी सर्वत्र नाम पाएका बहादुर र ईमानदार गोरखाली हौं भन्ने कुरा त यहां छादैछैन । जातिको गौरव भन्ने के हो कसैले बुझेको छैन । कति जना तरुनीहरु मदेसेसाग अंगालो मारी बजार बजार डुल्दछन् । कतिजना गोरखालीहरुले यहां आईमाई बेच्ने काम पनि गर्दछन भनि थाहा भयो ।

पहाड्घर तर्फ गई, रुपियां पैसाको लोभ र भिलिमिली लुगा-

लत्ता देखाई लाटीसुधी केटीहरुलाई फस्ल्यांग-फुस्लुंग पारि साथमा लिएर आउंछन् अनि टाढाटाढा मदेसमा लगेर बेची दिन्छन् । उहिले उहिले म पंजाबका जम्मै शहर-गाउमा धर्मप्रचार निमित्त डुल्ने गर्थे । प्रत्येक सानो भन्दा सानो नगर अनि गाउँमा पनि दुई चारजना गोरखाली आईमाई पंजाबिनी भएर बसेकी मैले आफ्नै आंखाले देखें । मनैमनमा साह्रै, दुखित भएर विचार गर्थे कि यतिका धेरै गोरखाली आईमाईहरु कसरी यति टाढा यहां छापिनु आई पुगे ? आज नौतुनाको हालचाल देख्दा अनि सुन्दा नबुझेका कुराहरु बल्ल बसभैं । नौतुना मात्र होइन यस प्रकार घिनलाग्दो व्यापारका अड्डा रक्सौल-वीरगंज इत्यादि ठाउँहरुमा पनि रहेछन् भनि मैले चाल पाएको छु । नेपाल सरकारले कुनै तरुनी आईमाईलाई बिना जांचको मदेशतर्फ जान नदिनु भन्ने कडा हुकुम जाहिर गरेको छ । सबै

अड्डा-चौकीहरुमा रोकथाम हुन्छ । तरपनि यी आईमाईहरुलाई कसरी कुन बाटो निस्काएर लै जान्छन् ? ती जातफाली दुख पाएकी-आईमाईहरुसंग मैले त्यहां (पंजाबमा) भेटेर कुरा गर्ने धेरै पल्ट कोशिश गरें तर ती आईमाईहरुलाई जसै यो थाहा हुन्थ्यो कि यो गोरखाली हो, एकदम लुकी जान्थे; सामने पर्दैनथे । म दंग पर्थे, म त भन्ने आफ्नै दिदी-बहिनी भनेर मायाले कुरा गर्न खोज्ने तर उनिहरु मलाई देखी भाग्ने किन ? धेरै वर्षपछि आज त्यसको अर्थ पनि बुझ्न सकें ।

तिनीहरुको श्रद्धा-विश्वास-माया-प्रेम गोरखाली प्रति रित्तिई सकेको थियो । तिनीहरुको हृदयले गोरखालीलाई शायद यसरी धिकारी रहन्थ्यो होला “हे नीच पापी स्वास्नी बेचुवा गोरखाली जाति, हामी गरीब अबलालाई धोकामा पारि हाम्रो जीवनलाई सधैंका लागि नाश पारिदियो-अब कौन मुखले हामीसंग कुरा गर्नु आएको ? -जाउ, हामी दुखी छौं वा सुखी-हाम्रो सोधपूछ

गर्नु पर्दैन । हाम्रो घर इष्टमित्र दिदीबहिनी-आमा-बाबुसंग सधैंका लागि छुट्याई विदेशमा थुनुवा बनाउने नीच गोरखाली हौ' जाउ हामी तिमीहरुको मुख हेरदैनौं" ।

नौतुनामा गोरखालीको यस्तो नजाती अवस्था देखेर जाति हितैषी कप्तान साहेब बहादुरसिंह बरालको मानमा साह्रै दुःख लाग्यो र उहांले केही समय अधिदेखि नै यहां सतसंग (ढोग) को साप्ताहिक कार्यक्रम द्वारा समाज सुधारको काम थाल्नु भएको रहेछ । त्यस सतसंगको प्रभावले गर्दा रुपियांमा एक या दुई आना सुधार अवश्य भएको होला जस्तो लाग्छ । जहिलेसम्म कप्तान साहेबले नौतुनामा रेकर्टिंग आफिसरको काम गर्दै रहनु भयो उहिलेसम्म नौतुनामा काफी राम्रो सुधार हुन्दै रह्यो । कप्तान साहेब यहांबाट बदली भएर कुडाघाट (गोरखपुर) जानु भए उप्रान्त आज भोलि सुबेदार साहेब गिरधारी विष्टले कप्तान साहेबको पद-भार संभाल्नु भएको छ । विष्ट साहेबले पनि सतसंगको साप्ताहिक कार्यक्रमलाई भन राम्रो ढंगले चलाई राख्नु भएको छ । यसै सतसंग प्रथालाई अभ् बलियो बनाउन ससंगीत धर्मप्रचारको उद्देश्यले गोरखा सतसंग प्रचारिणी सभा धर्मशाला (भागसू) ले मलाई नौतुनामा खटाई पठाएको हो ।

सतसंग-भजनको नियमित कार्यक्रमको बाहेक मैले यहां कथा पुराण-गायन गरेर सुनाउँदै अनेक प्रकारका धर्म उपदेश दृष्टान्त दिएर जनतालाई असल बाटोतिर हिंडाल्ने कोशिश गर्दैछु । तर संसारको एक छेउंबाट अर्को छेउंसम्म, पूर्व-पश्चिम उत्तर-दक्खिन कतै गएर हेरे पनि यस वर्तमान-कालमा लोभ नभएको मानिस कहा-कता पाइएला ? सबैको मनमा एकैनासे

लगन छ कि कुन सजिलो भन्दा सजिलो ढंगले म धेरै भन्दा धेरै धन जमा पार्न सकुं । अनपढ र दुष्ट भएतापनि यदि उसको संगमा धन छ भने उसले संसारमा मान-प्रतिष्ठा पाएकै छ । समाज सुधारक विद्वानहरुले पनि यस्तै उपदेश ठाउंठाउंमा दिन्दै हिंडछन् । सांचै भनुं भने उन्नतिको मूल जरो धनै रहेछ । धनले गर्दा यूरोप र अमेरिकाका सम्पन्न जातिहरुले संसारमा कस्ताकस्ता काम गरी देखाए अनि देखाउदै छन् । धार्मिक गुरुहरुको पनि आजको समयमा यस्तै भनाई छ, धन भएमा दान-पुन्य-तिर्थ-व्रत इत्यादि हुन सक्छ, परमात्मा प्राप्तिको लागि पनि धनैको खांचो छ । समस्त भूमण्डलमा पैसा खूबै कमाउने हो भन्ने प्रचार बढेको छ भने नौतुना निवासीले कही अर्घेलो काम गरेको त म देख्दैन । आफआफना योग्यता अनुसार यिनिहरुले पनि संसारको देखादेखीमा धन कमाउदै छन् । रक्सी बेची कमायेको धन भनौं भने रक्सी नबेच्ने जाति आज संसारमा को छ होला ? मैले पश्चिम एशिया र यूरोपका साना ठूला धेरै शहरहरु घुमी राम्ररी देखेको छु । ती धनी देशहरुमा रक्सीको पसल गन्ती नगरी सक्नु छ । जता जाउ रक्सीकै पसल मात्रै छ, प्रत्येक पसलमा रक्सी बिक्री गर्ने तरुनी आईमाईहरु छन् । जस्तो हाम्रो नौतुनामा मादल डम्फु बजाएर गीत गाउँछन, उस्तै प्रकार उहां पनि प्यानो-वायलिन साज बजाएर तरुनी तन्देरीहरु संग संगै मिलेर नाच-गान अनि खेल-ठट्टा-हांसो गर्छन् । नौतुनामा केही अनौठो कुरा मैले देखिन यदि धन कमाउंदामा केहि पाप हुने रहेछ भने त्यस्को उपाय पनि त हाम्रो समाजमा छदैछ, सालमा एक पटक श्री सत्यनारायण भगवानको पूजा गरेमा जम्मै पाप सजिलै संगले पखालिन्छ ?

जाउ मित्रसेन नौतुना गएर सतसंग प्रचार गर भनि मलाई यहां

खटाई पठाएको कुरा सत्य हो, तर नौतुनाको हालको अवस्थालाई देख्दा कस्तो प्रकारले समाजसुधारको कुरा यहांको जनताको सामुने राखूं ? रक्सीको खन्डन-मन्डन गर्ने कि नगर्ने ? लाहुरेहरुलाई लूटपीट नगर भन्ने कि चुपचाप लागि बस्ने ? मैले सुनाउादै गरेको उपशको प्रभाव यहां असल पर्दैत वा उल्टो ? मनमा अनेक प्रकारको चिन्ता-शंका चली बस्छ । सबैमा धन जम्मा पार्ने इच्छा प्रबल छ-किनभने धनैमा शक्ति छ । हरेक मानिसले राम्रो लाउं, रेल-मोटरमा सफर गरुं, ठुलो घर बनाउं, जमीन जग्गा बढाउं, सन्तानलाई खूबै पढाउं, सभा समाजमा मान-इज्जत पाउं-भन्ने चाहना गर्छ । यो प्रत्येक कुरा पूरा हुन सक्छ मात्र पैसाको शक्तिले । पैसा उपार्जनको निम्ति कसैले नौकरी-चाकरी गर्दैछन्, कोही जमीन-जग्गा कमाउँछन्, कति सौदा-व्यापार पट्टि लागेका छन्, कोही चोरी डांका गरेर अथवा धर्मकर्मका आडमा जीवन निर्वाह गर्दैछन् भने नौतुनावासीले आफ्नो धन उपार्जनको यस्तो सजिलो बाटो किन छोड्ने ? सो सतसंग (समाज सुधार) कार्यक्रमले के कति प्रभाव यहां पार्न सक्यो अथवा पार्न सक्छ अन्दाजा लगाउन अलि गाह्रो छ । तर हामी गोरखाली हौं भन्ने आत्म-गौरव अब अलिअलि यहां जागेको जस्तो मलाई लाग्छ ।

३१ अगस्त १९४४ (बिहिवार) मा नौतुनाको एक भागमा हाम्रो सतसंग प्रचार (जाति सुधार) कार्यक्रम समाप्त भयो । समाप्तिका दिन श्रद्धालुजनले सीदा लिएर आए । जम्मै सीदादि जम्मा पारेर अगिल्लो दिन हाम्रो डेरामा पुर्याई दिए । तीस-पैंतीस सेर चामल देइ छटांक मसला-बेसार, नून र एक छटांक जति घिउ । यस बाहेक सतसंग प्रचारिणी सभालाई ३५० रुपियां दान प्राप्त भयो । हवलदार सेतु आलेले चाहिं कुन्नि

किन हो कति रोक्दा पनि शुरु दिन देखिन कहिले केही, कहिले केही सामान लिएर आउनु हुन्छ । मेरो आत्मा भित्रको अवाजले भन्छ -मित्र सीदा लिने काम तैले निको गरिनस !तर श्रद्धाले दिएको सीदा-पानीलाई निरादार गर्नु पनि त उचित ठहरिदैन । हामी चारजना परिवारमा छौं । बाहिरबाट हामीलाई कुनै प्रकारको आमदानी छैन । दिनभरी जाति-सुधारका कुराहरु कथा,कविता, निबंध, गीत, भजन आदि लेख्छु । सांभ प्रचार-कार्यमा लागि रहन्छु । शरीर अझ राम्रो तागिएको छैन । यहा सौदा पत्ता साह्रै महंगो छ । मामूली मोटो चामल एक रुपियाको एक सेर, घिउ रुपियाको पांच छटांक, तेल वार्ह छटांक, आटो दुई सेर । गृहस्थमा सबै थोक चाहिने । लुगाफाटा पनि सफा राख्नु पर्यो । साग-तरकारी महंगो बेसाहमा मेरो पारिवारिक खर्च कम्ति भनेको ५० रुपिया मासिक त अवश्य होला ! मेरा मित्र कप्तान बरालज्यू अनि सूबेदार बिष्टज्यूले मेरो र मेरो परिवारको लागि सकेसम्म मदत् गरीनै रहेका छन ।

जाति सेवाले तप र त्यागको मांग गर्छ, तर यस भित्र एक अजीब किसिमको आनन्द पनि छ । यसै आनन्दको लोभले गर्दा राधा फिल्म कम्पनीको डायरेक्टरको प्रलोभन-जालबाट म बाच्न सके । डेढ सै रुपिया मासिक र बस्ने- घर फ्रि दिन्छौं, कम्पनीमा काम गर भनि जोर हालेर भन्नु हुन्थ्यो । म चाहिं मानिन । पोहर साल लाहोर सनातन धर्म प्रतिनिधि सभाका मंत्रीज्यूले,‘सभामा आएर फेरि काम गर तपाईंलाई अघि भन्दा पनि बढता तलब दिने छौं, आग्रह गर्नु भो तर मैले ‘हुदैन’ भनि उत्तर दिएं । यस्तै प्रकार मेरा कति जना धनी -मानी देसी मित्रहरुले कति पठक मलाई भनि सके-‘तपाईं हाम्रोमा आएर

बस्नुहोस, जिमिन‘ जग्गा-गाई भैंसी जम्मै गृहस्थका सरसरजाम मिलाई दिन्छौं, आनन्द साथमा जीवन निर्वाह गर्नुहोस र समय-समयमा धर्म प्रचार गरेर उपकारको काम पनि गर्नुहोस । तर मैले त्यो सुझाउ पनि मानिन । मेरो लगन त आफ्नै जातितिर लागेको छ, कसरी म आफ्नो परिवारको सुख-आनन्दको मात्र विचार गरु ? पैसा कमाउने इच्छा भए म किन यो धर्म प्रचार काम गरी हिंडने थिए ? आज भोलि यस महायुद्धमा खेर गएको लाटा-लूरेलागरे पनि जमदार-सुबदार भएका छन्, के म जाबो हवलदारसम्म पनि हुन सकिन्न थिए ? मेरा इष्टमित्रले भनि रहन्छन्-मास्टरले छोरोलाई सपार्न सकेन। आफु धर्म प्रचारतिर लागे पनि छोरोलाई त अंग्रेजी तालीम पढाएर कतै जागीरे बनाउन पर्ने थियो । नभए पल्टनमा भर्ती गराई दिनु पर्ने थियो । यति समझदार मानिस भएर किन भूल गर्दैछन् ? चारैतिरबाट आवाज उठ्दै छ । मैले छोरा लाई ‘जस्तो तेरो विचारमा आउँछ, उस्तै गर’ भनि स्वतन्त्र छोडेको छु । तर उसले चाहिं कसैको कुरा नसुनी, अनेक दुख अपमान सही, “म पनि जाति-सेवा नै गर्छु” भनि अग्रसर भएको छ । भविष्यमा कहांसम्म उ अडन सक्छ ! यस कुराको अडकल गर्न गाह्रो छ किनभने यो धर्म-प्रचारको बाटो साह्र अफठयारो छ । यसमा अनेक प्रकारका कष्ट छन् । छोराको अहिले बुद्धि छिप्पिएको छैन-१९ वर्षको उमेर छ । अहिलेसम्म त उ आफ्नो योग्यता-अनुसर काम गर्दै छ । यदि राम्रो संगत रह्योर जातिले उसको उत्साहलाई बढाउँदै गर्‍यो भने भविष्यमा राम्रै काम गर्ला ।

मैले जीवन भरीयात्रानै गरें, ठाउँठाउँमा धर्मप्रचार गरी हिडें, तर यस्तो यात्रा-पुस्तक लेख्ने प्रयास अघि गरिन । १३ जुलाई १९४४ मा जुनदिन गोरखा सतसंग प्रचारिणी सभाको

स्थापना भागसूमा भयो, श्रीमान माननीय मास्टर मित्रसेन थापा

Paper to be presented at the UNESCO Symposium on the occasion of International Folk Music Film Festival, Nepal – 2011 28th November 2011.

‘Documenting music heritage:

Challenges and future directions for Nepal’

Challenges of Audiovisual Archiving of Musical Heritage

‘Where words fail, music speaks’

Hans Christian Anderson

Our traditional method of archiving musical heritage, for educated people, was in old manuscripts, e.g. the Sama Veda, but for the vast majority of Nepal's population, and especially performers of musical traditions, the only repository of lyrics, melodies, dance steps, playing techniques and instrument making craftsmanship was in the memories of individual citizens. Access to and transmission of, this knowledge was by direct demonstration or verbal transfer from father to son, mother to daughter and Guru to disciple; no special storage conditions or archival buildings were required. Alas, today this age old system is no longer sufficient. There are many reasons for this including migration, with the subsequent

breakdown of the extended family, influence of imported Western music, radio and television etc. The result is that a generation of young people is almost missing from many villages or is no longer interested in their folk music culture and so elders are unable to pass on their skills. The decline in performance and transfer of traditional musicianship and associated arts escalated during the 12 years of civil war, ending in 2008 and has not recovered. We continue to lose a great part of our traditional archive with the death of each folk musician, dancer, singer etc whose work is left unrecorded.

Today, we have heard several talks about the importance of documenting and recording musical heritage and of the challenges faced in doing so but the challenges don't end there. Once recorded, by whatever means, we have the further challenge of maintaining an archive in accessible and usable condition. Manuscripts and printed documents are quite durable and some have endured for many centuries but the written word together with 2 dimensional illustrations cannot fully convey the entire spectrum of the

audiovisual experience of performed music and dance. More recent recording methods using film, digital video disc and computer memory offer much more complete and easily accessible ways of preserving and re-experiencing examples of our musical heritage for future generations and for sharing and exchanging with foreign Institutions, museums and research workers. But technology is constantly changing and advancing at an ever faster pace; what was once recorded by the latest technology of the time such as wax cylinders, gramophone records, audio cassette tapes, reel to reel tapes, cine film, video tape etc. etc. must all be repeatedly transferred to the latest conservation media available and should also be preserved in their original recorded format. But even digital recording and storage devices, such as DVD, memory sticks, computer hard drives etc. are not invulnerable and these too will be superseded in time.

Music Museum of Nepal (NFMIM) has 16 years experience of trying to document and record Nepal's diminishing tangible and intangible musical heritage for posterity. In the beginning

we recorded our intangible musical heritage in simple manuscript form and gradually progressed to more sophisticated recording methods. But we do not have, anywhere near, sufficient resources to maintain these collected and donated materials in a good state of preservation. Lack of trained staff and the absence of a maintenance grant or any other practical Government support hamper our efforts and Nepal's humid summer climate and polluted air further threaten long term conservation.

The British Library Sound Archive (BLSA), on the other hand, holds probably the most comprehensive and well preserved archive of world and traditional music. They have access to the latest technology for digitalisation and backup and also for preservation of original recorded materials in climate controlled storage areas protected, as best they can be, from natural or manmade disasters. We have already initiated collaboration with BLSA and have received the first part of a repatriation agreement of Arnold A. Bake's Archive of unique ethnomusicological recordings made Nepal in 1931 and 1955-6; these

have been made available for educational and research purposes. Carol Tingey also offered her complete Nepalese recordings on audio cassette to Music Museum of Nepal together with photographic images and field notes made from 1985 onwards while researching for her PhD Thesis awarded in 1990 by School of oriental and African studies (SOAS), London and whilst holding a Research Fellowship held with the Royal Nepal Academy 1987/8. After much deliberation we took the decision that Tingey's archive would be safer if deposited in BLSA so Dr Tingey signed an agreement this year to house her original materials in an archive at BLSA on condition that digital access copies would be provided to Music Museum of Nepal.

The relationship between BLSA and the Museum, concerning Bake's and Tingey's archives, was formalised in August this year when the Founder of Music Museum of Nepal travelled to UK, at his own expense, and both parties signed a legal agreement in the Conservation Department of the British Library Sound Archive in London. The founder was given a guided tour of BLSA's

conservation and reproduction facilities. The museum will also provide a service for BLSA by sorting, identifying and documenting BLSA's holdings of Arnold Bake's field recordings on ciné film, which are a mixture of Indian and Nepalese footage and have been supplied to us in Quick time format for this purpose.

Now that the process of repatriating Nepalese recordings, made by foreign workers, has begun, it is gaining momentum; Music Museum of Nepal has obtained a few recordings made by Mac Donald and by Mireille Helffer in the 1960's and hopes to obtain more. We have also been promised digital copies of archival materials recorded in 1970's by Professor John Baily of Goldsmiths University, London, to be donated in early 2012.

BLSA proposes to set up a special collection of Nepalese Folk Musical recordings and have ask for copies of all non-competition films, made in or about Nepal, and submitted to International Folk Music Film Festival -Nepal 2011. We feel that we should also handover other recordings, made by

the Museum, into their safe keeping.

In some ways we are very sad to think of precious recordings of Nepal's musical heritage leaving Nepali soil but we realize that we can never emulate the technical expertise and experience or match the conservation facilities accumulated by BLSA. If we do not take this opportunity to entrust irreplaceable recordings to their care then we risk losing them altogether. The Museum will also explore the possibilities of depositing copies of Nepalese folk music cultural heritage recordings at ARCE in Delhi and at other foreign archives as a further insurance against loss.

Ram Prasad Kadel

October 2011

Photos

1. Ancient manuscript of Sidi Narasingha Malla's song.

2. Ram Prasad at British Library, London 2011.
3. Isobel Clouter of BLSA handing over a memory stick containing the first stage of the repatriation agreement.
4. Arnold A. Bake with field audio recording equipment in the grounds of the Royal Guest House, Tripureshwor, 1931.
5. R P Kadel signing the agreement at BLSA with Janet Topp Fargion.
6. Technical equipment in the conservation department at BLSA , for making digital copies of audio recordings origionally made on a) wax cylinders. b) reel to reel tape and c) gramophone records. d) Associated computer and listening facilities.

Paper presented at the UNESCO Symposium on the
occasion of International Folk Music Film Festival,
Nepal – 2011 28th November 2011.

‘Documenting music heritage:

Challenges and future directions for Nepal’

Challenges of Audiovisual Archiving of Musical
Heritage

‘Where words fail, music speaks’

Hans Christian Anderson

Our traditional method of archiving musical
heritage, for educated people, was in old
manuscripts, e.g. the Sama Veda, but for the vast

majority of Nepal's population, and especially performers of musical traditions, the only repository of lyrics, melodies, dance steps, playing techniques and instrument making craftsmanship was in the memories of individual citizens. Access to and transmission of, this knowledge was by direct demonstration or verbal transfer from father to son, mother to daughter and Guru to disciple; no special storage conditions or archival buildings were required. Alas, today this age old system is no longer sufficient. There are many reasons for this including migration, with the subsequent breakdown of the extended family, influence of imported Western music, radio and television etc. The result is that a generation of young people is almost missing from many villages or is no longer interested in their folk music culture and so elders are unable to pass on their skills. The decline in performance and transfer of traditional musicianship and associated arts escalated during the 12 years of civil war, ending in 2008 and has not recovered. We continue to lose a great part of our traditional archive with the death of each folk musician, dancer, singer etc whose work is left unrecorded.

Today, we have heard several talks about the

importance of documenting and recording musical heritage and of the challenges faced in doing so but the challenges don't end there. Once recorded, by whatever means, we have the further challenge of maintaining an archive in accessible and usable condition. Manuscripts and printed documents are quite durable and some have endured for many centuries but the written word together with 2 dimensional illustrations cannot fully convey the entire spectrum of the audiovisual experience of performed music and dance. More recent recording methods using film, digital video disc and computer memory offer much more complete and easily accessible ways of preserving and re-experiencing examples of our musical heritage for future generations and for sharing and exchanging with foreign Institutions, museums and research workers. But technology is constantly changing and advancing at an ever faster pace; what was once recorded by the latest technology of the time such as wax cylinders, gramophone records, audio cassette tapes, reel to reel tapes, cine film, video tape etc. etc. must all be repeatedly transferred to the latest conservation media available and should also be preserved in their original recorded format. But even digital recording and storage devices, such

as DVD, memory sticks, computer hard drives etc. are not invulnerable and these too will be superseded in time.

Music Museum of Nepal (NFMIM) has 16 years experience of trying to document and record Nepal's diminishing tangible and intangible musical heritage for posterity. In the beginning we recorded our intangible musical heritage in simple manuscript form and gradually progressed to more sophisticated recording methods. But we do not have, anywhere near, sufficient resources to maintain these collected and donated materials in a good state of preservation. Lack of trained staff and the absence of a maintenance grant or any other practical Government support hamper our efforts and Nepal's humid summer climate and polluted air further threaten long term conservation.

The British Library Sound Archive (BLSA), on the other hand, holds probably the most comprehensive and well preserved archive of world and traditional music. They have access to the latest technology for digitalisation and backup and also for preservation of original recorded materials in climate controlled storage areas protected, as best they can be, from natural or man made disasters. We have already

initiated collaboration with BLSA and have received the first part of a repatriation agreement of Arnold A. Bake's Archive of unique ethnomusicological recordings made Nepal in 1931 and 1955-6; these have been made available for educational and research purposes. Carol Tingey also offered her complete Nepalese recordings on audio cassette to Music Museum of Nepal together with photographic images and field notes made from 1985 onwards while researching for her PhD Thesis awarded in 1990 by School of oriental and African studies (SOAS), London and whilst holding a Research Fellowship held with the Royal Nepal Academy 1987/8. After much deliberation we took the decision that Tingey's archive would be safer if deposited in BLSA so Dr Tingey signed an agreement this year to house her original materials in an archive at BLSA on condition that digital access copies would be provided to Music Museum of Nepal.

The relationship between BLSA and the Museum, concerning Bake's and Tingey's archives, was formalised in August this year when the Founder of Music Museum of Nepal traveled to UK, at his own expense, and both parties signed a legal agreement in the Conservation Department of the British

Library Sound Archive in London. The founder was given a guided tour of BLSA's conservation and reproduction facilities. The museum will also provide a service for BLSA by sorting, identifying and documenting BLSA's holdings of Arnold Bake's field recordings on ciné film, which are a mixture of Indian and Nepalese footage and have been supplied to us in Quick time format for this purpose.

Now that the process of repatriating Nepalese recordings, made by foreign workers, has begun, it is gaining momentum; Music Museum of Nepal has obtained a few recordings made by Mac Donald and by Mireille Helffer in the 1960's and hopes to obtain more. We have also been promised digital copies of archival materials recorded in 1970's by Professor John Baily of Goldsmiths University, London, to be donated in early 2012.

BLSA proposes to set up a special collection of Nepalese Folk Musical recordings and have ask for copies of all non-competition films, made in or about Nepal, and submitted to International Folk Music Film Festival -Nepal 2011. We feel that we should also handover other recordings, made by the Museum, into their safe keeping.

In some ways we are very sad to think of precious

recordings of Nepal's musical heritage leaving Nepali soil but we realize that we can never emulate the technical expertise and experience or match the conservation facilities accumulated by BLSA. If we do not take this opportunity to entrust irreplaceable recordings to their care then we risk losing them altogether. The Museum will also explore the possibilities of depositing copies of Nepalese folk music cultural heritage recordings at ARCE in Delhi and at other foreign archives as a further insurance against loss.

Ram Prasad Kadel

October 2011

Photos

1. Photo of ancient manuscript of Sidi Narasingha Malla's song
2. Ram Prasad Kadel at British Library, London 2011.
3. Isobel Clouter of BLSA handing over a memory stick containing the first stage of the repatriation agreement.
4. Arnold A. Bake with field audio recording equipment in the grounds of the Royal Guest House,

Tripureshwor, 1931.

5. R. P. Kadel signing the agreement at BLSA with Janet Topp Fargion.

6. Technical equipment in the conservation department at BLSA, for making digital copies of audio recordings originally made on a) wax cylinders.

b) reel to reel tape

c) gramophone records.

Session 2 Discussion

Kishor Gurung (Nepal) made a suggestion, from the floor, that a data base be compiled of all Nepalese music cultural research work carried out by foreign workers showing where materials are kept and how they can be accessed.

NFMIM has already started to compile such a data base but it's resources are very slim and there is a lot of work to do. We have already negotiated an agreement with The British Library for the repatriation of the Nepalese archives of Arnold A. Bake and Carol Tingey. We also have some materials from France and hope to obtain more. At a UNESCO

meeting last year I mentioned the work done by the American Peace Corps, which is kept at Indiana University. Subsequently Madan Puraskar Library contacted Indiana University and negotiated a repatriation agreement for the Terrence R Beck collection. It is to be hoped that all parties will collaborate in making archives accessible to national and foreign research workers.

Jean Gallodé (France) commented that most Nepalese folk music is declining and asked what is being done to curb this loss. He asked if UNESCO has supported audio/visual recording work for conservation.

Noone from UNESCO answered this question directly. We are aware of the 3 day event in Patan and Kathmandu organised by UNESCO in collaboration with Music Museum of Nepal and the Gandharva Culture and arts Organisation and called 'Music of the Gods', 2008. The event was filmed by Music Museum of Nepal.

Rolf Killius (U.K.) asked if access to the Terence R. Beck collection obtained by Madan Puraskar Library is freely available. This question was not answered.

Rolf Killius also asked how many different organisations are working on music culture

conservation in Nepal. He suggested that UNESCO could be the body who might facilitate joint meetings between all parties involved to benefit the conservation of Nepal's music cultural heritage.

Dharma Moharjan (Nepal) made the point that Jyapu music is suffering because few young Jyapus are interested in continuing their traditional music culture. He appealed to anyone with facilities, to please record music from older Jyapu musician's as a matter of urgency, and before it is too late. Dharma Moharjan promised that if some one can do the recording then they will have the full cooperation and assistance of the Jyapu Mahaguthi. Music Museum of Nepal has already begun recording Jyapu music culture and would like to do more if the necessary funds can be raised. The Pinwachaa an ancient Jyapu instrument had completely disappeared but in 2002 (2059) NFMIM managed to reconstruct it by observing it's representation in temple artworks. The instrument was reintroduced to Jyapu musician's in a joint programme between the Jyapu Mahaguthie and NFMIM and training in playing techniques was given to 15 Jyapu musicians by a volunteer of NFMIM.

Sushil Gautam (Nepal) asked if Music Museum of Nepal is still able to continue its programme of teaching instrument playing techniques. The Museum is continuing its programme and at present is teaching Sahane playing methods and circular breathing techniques. A Norwegian volunteer is also teaching Staff notation to Nepali musicians in the museum. We would like to do more but are hampered by lack of funds.

Devendra Katwal (Nepal) emphasised 3 important aims for Nepal's Musical Heritage

1. Conservation
2. Collection
3. Encouraging the continuation of our folk music culture.

Music Museum of Nepal is trying to develop Musical Tourism in order to raise funds to carry out this work and to raise awareness of the plight of folk music and associated arts and crafts in Nepal.

Homenath Bandhari (Nepal) called on all grass roots members, musicians, music lovers and societies to unite in their efforts to conserve our

musical heritage and share, knowledge, experience, contacts and resources.

NFMIM suggests the setting up of a National Folk Musical Guthi with branches in all districts. This is our traditional system and we ought to revive it. We should also encourage Government to make folk music an integral part of the school curriculum.

